

Nizalowski Attila

Egy nép, melyet tenyerén hordott az Isten

*A lengyel felvilágosodásról Kościuszko halálának
200. évfordulóján*

A People on God's Palm

*About Polish Enlightenment on the 200th Anniversary
of Kościuszko's Death*

Összefoglalás

Kétszáz évvel ezelőtt hunyt el a világ legismertebb kelet-európai szabadsághőse, Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko (1746–1817). Az esszé felidézi alakját és a lengyel felvilágosodás reformjait, egyúttal új megvilágításba is helyezi azokat. A magyar társadalom a török (1526) és az osztrák uralom (1686) miatt szétzilálódott, és túlságosan is individualistává vált, így nehezen érti meg egykori szomszédját, amely sokkal inkább az összefogásra, az együttműködésre épített, és amelyet ezernyi szál tartott egyben a nehéz időkben. Az írásban felbukkan a kor másik nagy alakja, gróf Benyovszky Móric is, akire szintén nemrég emlékeztünk: 2016-ban volt születésének 275., halálának pedig 230. évfordulója.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B11, N41, N43

Kulcsszavak: amerikai függetlenségi háború, Benyovszky Móric, Czartoryski család, jobbágyfelszabadítás, Tadeusz Kościuszko, lengyel felvilágosodás

DR. NIZALOWSKI ATTILA, kodifikációs és informatikai szakjogász, Miniszterelnökség (nizalowski@gmail.com).

Summary

Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko (1746–1817), probably the most famous Eastern European freedom fighter in the world, died two hundred years ago. The essay recalls his personality and the reforms of the Polish Enlightenment, while also shedding new light upon them. As a result of Turkish (1526) and Austrian domination (1686), the Hungarian society split, and became confused and all too individualistic. For this reason it is hard for us to understand our former neighbour, building far more on collaboration and cooperation and held together by millions of links in difficult times. Another great figure also appears in the article: Count Maurice de Benyovszky, a contemporary of Kościuszko, also commemorated recently, as 2016 was the 275th anniversary of his birth and the 230th anniversary of his death.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B11, N41, N43

Keywords: American Revolutionary War, Maurice de Benyovszky, Czartoryski family, abolition of serfdom, Tadeusz Kościuszko, Polish enlightenment

2007 szeptemberében jelent meg a „Lengyelország-portál” nevű lap a magyar Wikipédián abból a célból, hogy az országgal kapcsolatos legfontosabb szócikkeket összefogja. Már ekkor szerepelt a „megírandó cikkek” rövid listájában Adam Jerzy Czartoryski herceg életrajza. Azóta eltelt tíz év, és nem akadt senki, aki lengyelből vagy angolból lefordította volna a kért néhány oldalt, magyar nyelvű forrás ugyanis nincs hozzá. Az eset azért érdekes, mert miközben lépten-nyomon a lengyel–magyar barátságról hallani, kiderült, hogy szinte semmit sem tudunk a másik országról. Minap egy videómegosztón zajló turisztikai kampány olyan kérdésekkel hozta zavarba a megkérdezett fiatalokat, hogy mikor van a lengyelek nemzeti ünnepe, vagy hogy mely városok voltak Lengyelország fővárosai a történelem során?

A magyar miniszterelnök nemrégiben nemet mondott a lengyeleknek, és támogatta Donald Tusk megválasztását az Európai Tanács elnökévé. A kárörvendők nyomban rákérdeztek: hová lett a híres barátság, hogyhogy nem álltunk a kománk mellé egész Európa ellenében? Nos, aki ismeri a két ország történelmét, tudja, hogy nem ez volt az első szembenállás az elmúlt évszázadokban. Történelmünk szépségét éppen az adja, hogy mindig volt néhány politikus és közember, akik a pillanatnyi érdekek és a külső hatalmak kényszere ellenére életben tudták tartani a két nép közötti rokonszenvet.

Persze nem Adam Jerzy Czartoryski az egyetlen lengyel, akinek elhanyagolt a személye a magyar internetes enciklopédiában. Kortársai közül nemrég bővült csak Tadeusz Kościuszko és Hugo Kollátaj életrajza, II. Szaniszló Ágost királyé egyelőre néhány szavas csonk, a novemberi felkelés résztvevői és a nagy emigráció tagjai közül pedig mindössze Narcyz Olizar és Stanisław Worcell biográfiája van készen. De már hallani az okostelefonnal integető kórust: nem a Wikipédián kell az igazi tudást keresni. No, de akkor hol? Melyik az az egyszerű, ingyenes eszköz, amellyel megmutathatja

magát a most élő nemzedék, és szabadon elmondhatja, milyennek látja az univerzumot s benne az emberi nem természetét?

Egyébként a világtörténelmi jelentőségű 1791. május 3-i alkotmány (*Konstytucja 3 Maja 1791 roku*) vagy Rousseau *A lengyel kormány figyelmébe* (*Considérations sur le gouvernement de Pologne*) című korszakos tanulmánya sem érhető el magyarul.¹ Utóbbi azért igazán figyelemre méltó tény, mert a szélsőbaloldaliság ősatyjaként számon tartott politikai gondolkodó ebben az egyik utolsó nagy munkájában számos konzervatív értéket fogalmazott meg. Saját indoklása szerint világnézeti pálfordulása azért következett be, mert egy ténylegesen működő államot szeretett volna megálmodni. Nem kétséges, ha írását ismerhetnénk, akkor egészen más képünk volna róla vagy a konzervativizmusról.

A lengyel felvilágosodás tényeit a magyar oktatás és politikai újságírás általában elhallgatta vagy félremagyarázta, még hozzá leggyakrabban a német, osztrák és orosz hatalmi érdekek mentén. Interpretációjuk szerint az újkor elejére a Litvániával közös államot alkotó Lengyelország Európa egyik legnagyobb kiterjedésű állama lett. A politikai és állami élet azonban néhány rosszul funkcionáló feudális intézmény – mint a konföderáció szervezésének joga vagy a liberum veto – miatt fokozatosan megbénult. Előbbi jog alapján a társadalom széles rétegei kezdeményezhettek polgárháborút a közbiztonság, a rendi kiváltságok vagy a királyság védelmében. Utóbbi szerint pedig a szejmben csak teljes egyetértéssel lehetett törvényt alkotni. A „nemesi arany szabadságnak” nevezett rendszer idővel természetszerűleg megfeneklett. A vagyontalan nemesség pénzért árulta a szavazatait a mágnásoknak, míg másokat külföldi hatalmak vesztegettek vagy zsaroltak meg. A politikai intézmények kiüresedtek, és az ország véres leszámolásokba torkolló anarchiába süllyedt. Ilyen körülmények között sorszerű volt, hogy gyorsan gyarapodó szomszédjai, a Porosz Királyság, a Habsburg és az Orosz Birodalom – kitöltve az általa keletkezett hatalmi űrt – negyedszázad alatt bekebelezzék. Az ország első felosztására 1772-ben került sor, ekkor területének és népességének 30%-át veszítette el. A második felosztás 1792-ben, a harmadik 1795-ben történt. Az anektálás ellen hiábavaló volt az 1792-es lengyel–orosz háború, majd az 1794-es Kościuszko-felkelés hősiessége, mert a meggyengült állam képtelen volt megvédeni magát.

Nagyjából ennyi, amit a magyar tankönyvekből, politikai és tudományos cikkekből megtudhatunk a korról. Ha van különbség az egyes évtizedek nézőpontja között, akkor az talán csak annyi, hogy az éppen regnáló kurzus igénye szerint a „despotikus cár”, avagy az „abszolutista osztrák uralkodók” szerepe a hangsúlyosabb. A történelem tényei között sajátosan válogató magyarázatban az a legszomorúbb, hogy magukat a lengyeleket teszi felelőssé államuk elvesztéséért, miközben a rablókat a civilizáció megmentőjeként ünnepli. Magyarul ritkán leírt adat, hogy az 1792. évi lengyel–orosz háború végén Varsóba érkező orosz sereg 20 000 ember legyilkolásával kezdte meg a több mint 120 éven át tartó ott-tartózkodását. A pragai pogromot a Czartoryskiaknak sokat köszönhető Alexander Orłowski festette meg. Képén részeg dragonyosok szurkálnak egy haldokló férfit és nőt, a háttérben rémült gyermekek igyekeznek kimenni a család házikójából.

A félremagyarázásra jó példa az a felütés, amellyel Ring Éva kezdi a korszak világ-történelmi jelentőségű lengyel tanügyi reformjáról szóló – egyébként értékes adatokat tartalmazó –, 1977-ben megjelent írását: „Történeti köztudatunkban – különben helyesen – általában elfogadott, hogy Lengyelország 1795-ös felosztása a majd három évszázados nemesi anarchia szükségszerű végkifejlete. A vég elkerülhetetlennek, a Köztársaság bukása már-már megérdemeltnek tűnik, pedig valójában ez a mérsékelt haladás erőinek tragédiája is” (Ring, 1977).

Keményebben fogalmaz hatvan évvel korábban a Marczali Henrik írását szemlélő *Századok* című lap: „A kizárólagos nemesi hatalom a helyzettel visszaélt, s így, miután nincs sem állami hatalom, sem nemzet, megszületik az anarchia, a mit a szomszédos államok beavatkozásra használnak. Az egyetlen szellemi és erkölcsi kapocs, mely a nemesség és alávetettjei közt fennállott, a katolikus vallás. A 18. század közepén az önzés oly magas fokra hág, hogy az állam kész zsákmánya lesz a szomszédoknak, s már meg sem menthető. A külsőleg barbárok belsőleg is azok maradnak, s ezért a váratlanul tért hódító francia fölvilágosító bölcsészet megtámadja a nemzeti érzést. Így az 1791-ben új alkotmányt teremtő, poroszbarát országgyűlés csupán elodázta a bukást, a mely az 1794-ben Kosciuszko vezetése alatt kitört felkelés leveretésével valóban beállott” (Marczali, 1916:410).

Az elhallgatásra pedig keresve sem lehetne jobb példát találni annál, mint amire 2002-ben Hahner Péter egyik könyvismertetése hívja fel a figyelmet: „Soós István fejezetéből nemcsak Lengyelország felosztásaival ismerkedhetünk meg, hanem Lengyelország 18. századi történetével is. [...] Kár, hogy a terjedelmi korlátok miatt a második és harmadik felosztás, az 1791-es alkotmány és a Kosciuszko-féle felkelés bővebb ismeretetésére nem kerülhetett sor” (Hahner, 2012).

Ahogy az idézetek mutatják, időnként nemcsak a valós tényeknek, hanem a logika és a matematika szabályainak is ellentmondanak a történelmi vélekedések. Bár a liberum vetót csak 1652-ben kodifikálták, de az annak alapján kialakuló anarchia már 300 éves a 18. században. Nincs nemzet, azonban a nemzeti érzést „váratlanul” támadják. A felosztásokkal ismerkedhetünk meg az írásban, ám a második és harmadik felosztásról alig esik szó. Amúgy éppen Hahner Péter világított rá a korszak (nem csak magyar) értékelésének tarthatatlanságára, amikor elsőként nevezte tévhitnek a lengyelekről terjesztett állításokat: „Később a hazafias lengyelek is bírálták saját hagyományaikat, amelyek megakadályozták, hogy hatékonyan szembeszálljanak az agresszív nagyhatalmakkal. »Még a hazánkat is ellittuk« – jelenti be egy részeg nemes Andrzej Wajda *Légió* című filmjében. [...] Egy dolog azonban bizonyos: a lengyelek többsége a felosztások idején és a 19. század folyamán is mindent megtett hazája modernizálásáért” (Hahner, 2010:137–141).

Feltűnő, hogy a Lengyelországot általában védelmező kevés számú történész sem tér ki pontosan arra a körülményre, hogyan jutottak a lengyelek zilált helyzetükbe. Divéky Adorján, a 20. század legjelentősebb polonistáinak egyike írja 1915-ben szenvedélyes hangon: „A lengyel nemesi köztársaság alkotmányát a féktelen, az ad absurdum vitt szabadság jellemezte, melyet a szabad királyválasztások és a királyok gyengesége oly fokig engedett fejlődni, hogy az ország bukását idézte elő. [...] A 7-ik (sic!) szá-

zadban a félrevezetett nemesi szabadság orgiáit üli; a liberum veto megállítja az állam gépezetét. [...] A szláv karakter féktelenségig vitt individualitása mutatkozik ebben [...] A liberum vetoval szemben konfederációkkal próbálnak védekezni, de ez sem használ, mert kétélű fegyver. A konfederációk ugyanis a nemesség szövetkezései voltak (sokszor a király ellen is), és valósággal törvényes alapot nyertek. Ha azonban az ellenpárt erős volt, ellenkonfederációban tömörült, s dült a belső viszály” (Divéky, 1915:265–269).

A lengyelek a középkorias, nemesi alkotmányuk kidolgozásakor sokféle külföldi mintát követtek. Jól ismerték a római jogot, a német városi jogot, és sokat tanultak az Aranybullából. A magyar hatás olyan erős volt egy időben, hogy pl. a Nagy Lajos által adott kassai privilégiumban – ami a lengyelek „aranybullája” – magyar szót is találni (jobbágy). A magyar és külföldi kodifikációs mintákról éppen Divéky írt igen alapos jogösszehasonlító tanulmányokat – bár azzal nem dicsekedett, hogy a bukott konfederációkat a rákosmezei országgyűlések után „Rokosznak” nevezték a lengyelek (Hüppe, 1894:213) –, így nyilván túlzás a részéről csak a szláv karakter individualizmusáról beszélni. Egyébként is, a lengyelhez hasonló megoldásokat más szláv államban nemigen látni. A helyzet az, hogy ők valóban nemesi köztársaságot, igazi nemesi demokráciát kívántak létrehozni. Példaként Athén és a Velencei Köztársaság állt előttük, s komolyan hitték, hogy képesek lesznek megvalósítani azt. Ám ahogy elődeik, úgy ők sem számoltak az emberi természet néhány olyan alapvonásával, amely korlátozza az egyént, hogy önfeláldozóan, a közösség java szerint cselekedjen élete minden pillanatában. Mentségükre legyen mondva, hogy igen kevesen próbálták meg előttük megvalósítani ezt a fajta „abszolút demokráciát”, és ezért alig-alig állt a rendelkezésükre történelmi tapasztalat. Nem ismerhették a „közlegetők tragédiáját”, nevezetesen hogy mindig lesznek, akik személyes haszonért a közösség ellenére tesznek, s hogy előbb-utóbb követni fogja őket a tömeg. Így, még ha rokonszenves is Divéky érzelmétől fűtött hozzáállása, kirohanásában nem lehet mást látni, mint a szokásos önostorozó kelet-európai kishitűséget.

Nemcsak Ady és a filmrendező Wajda hagyományozta ránk az alulról felfelé tekintő világlátást. Már a 19. század eleji, máskülönben olyannyira bájos újságokban fel-felbukkan a Nyugattal való önbecsmérlő összehasonlítás. Ennek lényege, hogy mifelénk minden le van maradva, semmi sem sikerül egészre, csupán felemásra, s végeredményben valamennyi utunk zsákutcás fejlődés. Persze az, hogy a Nyugat fejlődése milyen áldozatok árán valósult meg – embermilliók és kultúrák eltaposása bel- és külföldön, pusztító háborúk, nyomor és elidegenedés –, sohasem kerül a mérleg serpenyőjébe. Ahogy az sem, hogy éppen a nagyhatalmak hol korlátozó, hol kiszípolozó politikája miatt tart Kelet-Európa ott, ahol. A Martinovics-per irataiból tudjuk, hogy a francia jakobinusok a magyarságot az oláhokkal együtt olyan „szellemileg elmaradott népnek” tartották, amelyet nem illet meg az önálló államiság. A Dunántúlt a német, Erdélyt és a keleti részeket a görög monarchiának szánták.²

Trianon képe tehát már a 18. századi francia nagyhatalmi tervekben felderengett. A napnál is világosabb tények ellenére napjainkban mégis újra erősödnek a korszakon át zengő szirénhangok: nincs összetartás, velejéig korrupció a társadalmunk, rossz

az ország vezetése – ám ha kicsit összeszednénk magunkat, akkor rögvest a világ élvonalába emelkedhetnénk... Ha valaki szembesíteni merészeli a harsogókat a történelmietlen, a valós erőviszonyokat és érdekeket nélkülöző délibábos nézeteikkel, az hamar megkapja a demagóg és a populista jelzőt. Pedig szuverenitásunk csakugyan korlátozott volt, s így nemcsak akarat és tehetség kérdésén múltott, hogy elődeink mit tehettek, és meddig jutottak.

Innen nézve egészen más kép bontakozik ki a lengyel felvilágosodásról. Miután a lengyel hazafiakban tudatosult, hogy elveszíthetik a hazájukat, az 1760-as években több évtizedes reformba kezdtek. Elsőként bővítették és megújították a hadsereget és a diplomáciai kart. 1765-ben II. Szaniszló Ágost megalapította az első lengyel világi főiskolát, a Kadétiskolát (Szkoła Rycerska), ahol a Czartoryskiak támogatásával, szegény család sarjaként például a kis Kościuszko kapott világszínvonalú oktatást. 1768-ban fegyverrel keltek fel a társadalmi létet megnyomorító orosz befolyás ellen a bari konföderáció keretében. Merkantilista gazdaságpolitikát vezettek be, melynek lényeges eleme volt, hogy újfajta érdekeltséget teremtsenek, és enyhítsenek a jobbágyok és a városi polgárok feudális terhein. Bár 1772-ben megtörtént az első felosztás, mégsem esett apátiába a nemzet, és folytatta a társadalom és állam átalakítását. Létrehozták a világ első oktatási minisztériumát (Komisja Edukacji Narodowej), amely háromszintű oktatási rendszert hozott létre. Több száz paraszti iskola, számos gimnázium és három egyetem működött az országban. Az oktatási reform munkáiban a kor legkiválóbbjai vettek részt, például Czartoryski herceg és Kollataj. Utóbbi mint fiatal tudós alig 33 évesen lett a mindössze 15 (!) hallgatóval rendelkező krakkói egyetem rektora. Hogy a lengyelországi képzést vonzóvá tegye honfitársai számára, néhány év alatt gyakorlókórházat, botanikus kertet, laboratóriumokat és korszerű előadótermeget építtetett, s munkájának köszönhetően hamarosan újra patinás egyetemmé lett az univerzitász (Kosáry, 1976:712; Kapronczay, 1993:8).

A polgári alkotmányozás 1770-ben kezdődött. Ekkor kapott Rousseau és tőle függetlenül Gabriel Bonnot de Mably megbízást, hogy tanácsaikkal segítsék a jogalkotás megindítását. Az első tényleges lépés a Zamoyski-kódex (Kodeks Zamoyskiego) kodifikálása volt 1776 és 1780 között. A javaslat sok minden más mellett foglalkozott az állam és egyház szétválasztásával, a jobbágytság felszabadításával és a „nullum crimen” büntetőjogi elv meghonosításával. Végül ugyan a sejm nem fogadta el a javaslatot, viszont hatással volt a későbbi alkotmányozásra. Ezt a munkát az 1788 és 1792 között ülésező nagy sejm (Sejm Wielki) végezte el. Előbb megalkotta a városi polgárok jogállásáról, a választásokról és a Lengyel–Litván Unió helyébe lépő egységes köztársaságról (Rzeczpospolita Polska) szóló törvényeket, majd Európa első írott, kartális alkotmányát, az 1791. május 3-i alkotmányt. A híres francia alaptörvényt időben megelőző dokumentum többek között rögzítette a népfeltség elvét, megalapította és elválasztotta a három klasszikus hatalmi ágat (törvényhozás, kormányzás és bíráskodás), állami védelem alá helyezte a jobbágyokat, és engedélyezte bármely vallás szabad gyakorlását.

A lengyelek viszont nem álltak meg itt. Újabb, a király nevét viselő polgári jogi, büntetőjogi és eljárásjogi kódex megalkotásába fogtak, majd a királyság bukása után,

a felkelés idején Kościuszko eljutott a feltételes jobbágyfelszabadításig. Bár a połanieci univerzáléban³ (Uniwersał połaniecki) ő maga írja, hogy a haza védelmére további erők nyerhetők meg az intézkedéssel, azonban nem pusztán a kényszer vagy a haszon vezérelte. Tíz évvel korábban, az amerikai függetlenségi háború harcaiban egyik szárnysegédje színes bőrű volt, és ottani jelentős vagyont rabszolgák felszabadítására és oktatására rendelte. Amerikából visszatérve pedig a távollétében elhanyagolódott lengyelországi birtokán enyhítette a jobbágyok terheit.

A korszak magyar szabadkőművesei úgy tartották, hogy Magyarország politikai helye az oláhok és moldáviaiak között van, mert a lengyelek műveltség tekintetében száz évvel megelőzték.⁴ Ez az tehát, amit Ring Éva „mérsékelt haladásnak”, Marczali Henrik „barbárnak” nevezett, és ez az, amelyről azt szokás mondani, hogy késői volt, mert nem tudta megakasztani a felosztáshoz vezető folyamatokat. Mint láttuk, a lengyelek világtörténelmi jelentőségű lépéseket tettek, hiszen először vagy az elsők között hoztak létre polgári intézményeket Európában, ráadásul terror vagy más népek leigázása, kifosztása nélkül. De hogyan lehet az élenjáró lemaradásáról beszélni? Hogyan késhet az, aki évtizedekkel előz meg még nyugati államokat is? És egyáltalán, ugyan mit számított volna az akkori világ három nagyhatalma ellen, hogy meddig jutnak a polgári átalakulásban?

Persze Lengyelország sem volt teljesen egységes, sőt árulók is akadtak közöttük. Ám a különféle érdekek és világnézetek artikulálására már ekkoriban létrejöttek az első pártkezdemények, amelyek megmutatták, hogy a származás vagy a vagyon által létrejövő ellentétek ellenére lehetséges az együttműködés akár politikai ellenfelek között is. Az egyik ilyen szerveződés a Hazafias Párt (Stronnictwo Patriotyczne) volt, amelynek az az Izabela Czartoryska hercegnő volt a tagja, aki az első lengyel múzeumot alapította, kertészeti szakkönyveket írt, és tanulni vágyó fiataloknak nyújtott támogatást. Férje egy időben a lengyel trón várományosa volt, majd 1805-ben magyar honfiúsítást nyert,⁵ s részt vett a magyar közéletben, például hozzájárult a Ludovika építéséhez.⁶ Fiát, a fentebb már említett Adam Jerzyt – aki katonaként szolgált az oroszellenes harcokban – Lengyelország bukása után Oroszországba vitték politikai túszként. Amikor meghalt a cárnő, az új orosz uralkodó kvázi orosz miniszterelnökké tette a fiatalembert. Ez nem akadályozta meg abban, hogy később tevőlegesen az 1830–31-ben zajló novemberi felkelés (Powstanie listopadowe) mellé álljon, ami miatt aztán Párizsba kellett menekülnie. Itt a nagy emigráció (Wielka Emigracja) egyik politikai vezetője lett, és sokat tett azért, hogy a szlávok, románok és magyarok megbékéljenek egymással, és hogy létrejöjjön lengyel vezetéssel egy egységes közép-európai állam.

Az ő fia, Władysław azon volt, hogy a család műkincsei mihamarabb visszakerüljenek Lengyelországba. Tervét az 1870-es években valósíthatta meg, ekkor jött létre a krakkói Czartoryski Múzeum. Bár a gyűjteményben a későbbi háborúk és német-orosz fosztogatások nagy kárt tettek, a rendszerváltás után rendezték a helyzetét, és Európa egyik legnagyobb – mintegy 250 ezer történelmi dokumentumból és 86 ezer műtárgyból álló, Leonardo da Vinci egyik fő művét is tartalmazó – magángyűjteményévé vált. 2016 decemberében – titkos tárgyalások után – Adam Karol Czartoryski herceg jelképes összegért eladta a könyvtárat és gyűjteményt a lengyel államnak. Ezzel

megvalósult ősei majd másfél évszázados álma, a lengyel népé lett a család által összegyűjtött, felhalmozott vagyon (Magyar Hírlap, 2016).

E történet azért izgalmas nekünk, magyaroknak, mert megmutatja, hogy sokkal inkább lehet kapcsolódási pontokról, semmint párhuzamosságokról beszélni a lengyel és magyar újkori történelem kapcsán. Amikor a lengyelek polgári alkotmányozással, a nemzeti érzés megfogalmazásával és a tudatlan, nincstelen ember felemelésével voltak elfoglalva, akkor nálunk a nemesség elnémetesítése zajlott. Amikor nálunk megindult a reformmozgalom, akkor Lengyelország már több háborún és idegenek elleni harcra volt túl. A novemberi felkelés után létrejött a nagy emigráció szellemi és politikai mozgalma, ami nem volt nagy létszámú, de szinte az egész világra kiterjedt, s olyan személyeket fogott össze, mint Chopin, Mickiewicz, Cyprian Norwid vagy éppen Bem. Nálunk ilyen külföldi szellemi erő nem létezett, ellenben 1848 után hamar kikopott a nemzeti érzés mellől a szociális idea, s tulajdonképpen azóta e nélkül, csonkán emlékezünk a forradalomra (Nizalovszky, 1940:45).

Trianon után pedig nemességünk egy része háttérbe fordított magyarságának, majd a későbbi rendszerváltások az írmagját is eltüntették a múltban gyökerező, a jelenért és a jövőért egyaránt felelősséget vállaló régi politikai osztályoknak. Ha voltak is még a 19. század vége felé méltányos, nagylelkű emberek, ugyan ki emlékszik ma már rájuk? Például Galántai gróf Esterházy Johannára, a kiváló hárfásra és mecénásra,⁷ aki támogatta Chopint s a korszak nagy hárfásait, az angol Elias Parish Alvarst, „a hárfa Lisztjét”, a walesi John Thomast, aki később Viktória királynő királyi hárfása lett (Griffiths, 2005). Negyed évszázadon át Johann Dubezt is, aki a bécsi hárfaiskola talán legnagyobb alakja volt. Esterházy mindemellett egész életében bőkezűen adakozott a magyar elesetteknek, és halálakor hatalmas vagyonát – ami csaknem 30%-kal volt nagyobb, mint az országos lelencházi alapé⁸ – Magyarországra hagyta. Hová tűntek az emlékeink közül ezek az életék?

Hogy ez idő tájt mennyire csak egymás melletti a lengyel és a magyar nép történelme, és hogy milyen kevésbé hasonló, az Kościuszko és Benyovszky Móric gróf életútjából is kiolvasható. Mindketten nemesi családba születtek talán ugyanabban az esztendőben.⁹ Az előbbi szegényebbe, az utóbbi gazdagabba. Ami korai sorsukban közös, hogy hamar árvaságra jutottak, illetve hogy vonzódtak a művészetekhez. Az egyik a képzőművészethez, a másik – legalábbis egyes adatok szerint – a hárfazenéhez.¹⁰

Kościuszko – szegénysége ellenére és a lengyel társadalomban meglévő erős kohézióknak köszönhetően – magas szintű oktatásban részesült. A híres varsói Kadétiskolát végezte, majd ennek oktatója lett tiszti beosztásban. Benyovszky sohasem járt iskolába, már tízévesen német csatatereteken forgolódott. Örökségét hatósági segítséggel rokonai elorozták tőle, ami miatt „verekedésbe keveredett” velük, majd lengyel rokonaihoz menekült a törvény szigora elől. Itt bekapcsolódott az 1768-as bari konföderáció oroszellenes harcaiba. Megsebesült, fogságba esett, végül Szibériába száműzték.

Benyovszky 1771-ben szökött meg a Távol-Keletről. 1774-ben megalapította Louisbourgot, azaz gyarmatosította a franciáknak Madagaszkárt. Azonban már 1776-ban szembekerült a megbízóival. Bár a helyiek királyukká választották, menekülnie kellett a franciák elől. Kościuszko 1775-ig párizsi ösztöndíjjal építészeti és festészeti tanult

a kor legnevesebb francia akadémiaín. Mivel hazatérve Lengyelországba nem kapott állást a hadseregben, ezért tanítóskodott. Aztán neki is menekülnie kellett a fegyveresek elől, mert elcsavarta egyik tanítványának a fejét.

Mindketten Amerikában próbáltak új életet kezdeni az 1775 és 1783 között zajló függetlenségi háború idején. Kościuszko elfogadta a kapott megbízásokat, erődítményeket tervezett, és részt vett a harcászati helyszínek kiválasztásában. Aprólékos mérnöki munkájával nagyban hozzájárult a csatagyőzelmekhez, amivel magas beosztást, később magas kitüntetések és vagyont szerzett. A pénzt végakaratóban rabszolgák felszabadítására és oktatására rendelte. Benyovszky korábban rabszolgákat szállított Madagaszkárról az Újvilágba. Itt, miután patrónusa, Kazimierz Pułaski tábornok egy csatában elesett, gyökerét vesztette. Ugyan különböző terveket ajánlott újra és újra az amerikai kormánynak, ám a politikai helyzet miatt az rendre visszautasította a szolgálatait, s végül csalódottan tért vissza Európába.

Benyovszkynak ekkor már csak néhány zavaros év volt hátra, alig negyvenévesen búcsúzott az élettől. Kościuszko a függetlenségi háború után szintén visszatért, de a szülőhazájába. Mivel a lengyel hadseregben újfent nem kapott állást, az időközben szétzilálódott családi kisbirtokon kezdett gazdálkodni. Jobbágyainak robotját jelentősen csökkentette, bár emiatt egy ideig nélkülözött, és a szomszéd nemesekkel is konfliktusa támadt. Néhány csendes, gazdálkodással töltött év után a katonai pálya is megnyílt előtte, a történelem kitárta kapuit.

Benyovszky korának világhíres, népszerű figurája volt. Önéletrajzi könyvét 1790-ben rövid idő alatt elkapkodták Londonban. A legnevesebb francia operaszerző, François-Adrien Boieldieu róla szóló művét 1800-ban mutatták be Párizsban. A Magyarországon is igen népszerű August Friedrich von Kotzebue német író által az életéről írt színdarabot 1814. október 19-én adták elő az USA-ban. Mindezen sikerek és érdeklődés ellenére nevének fénye mára megkopott, s nem szabadsághősként, hanem utazóként és kalandorként tartjuk számon. Nem nehéz ennek az okát meglátni a párhuzamos életrajzokban. Az 1526 után szétzilálódott magyar társadalom, amelynek egyre lazább szövétét a betelepült vagy honfiúsított számos külföldi elem is gyengítette, az érvényesülésnek sokkal inkább az individualista módját kínálta az egyéneknek, semmint a közösségit. Benyovszky egymagában állt, Kościuszkónak viszont célt, eszközt, lehetőségeket és társakat adott a haza.

Abban nem lehet vita, hogy a fenti, Lengyelország történelmével kapcsolatos idézetek hol kioktató, hol goromba hangvétele egyáltalán nem illik a barátok közötti párbeszédhez. Talán abban sem, hogy mindez nemcsak a cenzúrának szólt, hanem a szerzők frusztráltságából is eredt. És valóban jogos az irigykedés. A korszak lengyel történelme, az életutak és a csodálatos együtt akarás mind-mind azt mutatják, hogy időnként a nagyobb közösségek is kizökkenhetnek a kerékvágásból, és ilyenkor rendkívüli dolgok, óriási teljesítmények születnek. Hugo Kollátaj, miután irigyei elüldözték az egyetemről, a politikai és állami életbe vetette magát. Szervezője volt a városi polgárok jogaiért küzdő fekete menetnek (Czarna procesja), egyik megszövegezője az alkotmánynak, pártot alapított, majd rövid emigráció után a Kościuszko-felkelés másik vezére lett. Jan Matejkónak a korszakkal foglalkozó több képén is központi alakként

tűnik fel a papságra és a polgárságra egyformán emlékeztető fekete köpenyében és kalapjával.¹¹ A bukás után nyolc éven át raboskodott osztrák várfogságban, a geológiai idővel és az emberföldrajzzal kapcsolatos világszínvonalú tudományos munkája ekkor teljesedett ki. Büntetése után, 1805-ben Tadeusz Czackival megalapította a krzemienieci gimnáziumot, ami az elnyomott lengyelség legfőbb szellemi központjává vált. Amikor 1831-ben leverték a novemberi felkelést, olyan értelmiségek emigráltak innen, mint Joachim Lelewel vagy Stanisław Worcell, akik az emigráció egy-egy politikai szárnyának a vezetői lettek, illetve Juliusz Słowacki, a három nemzeti bárd egyike.

Vég nélkül lehetne sorolni a korabeli történeteket, ám mindannyiszor ugyanoda jutunk. Nevezetesen, hogy volt egy rövid korszak az európai történelemben, amelyet a tudásszomj és tenniakarás, az önfeláldozás és a szeretet jellemezett, az a hit, hogy az ember és az emberi társadalom többre hivatott. És ideérve láthatóvá válik a szemlélőnek, hogy nemcsak az egyének, hanem a közösségek életében is adódhatnak kegyelemmel teljes pillanatok. A történelem persze átírható és átértelmezhető, ami viszont mit sem számít itt. Merthogy az akkori lengyelséggel tényleg megesett a csoda: ha rövid időre is, de a tenyerén hordta őket az Isten.

JEGYZETEK

- ¹ Kivéve egy rövid részletet, melyet Kazinczy Ferenc fordított: *A' törvény-szabásról (Rousseau-nak Gouvernement de Pologne nevű írásából)*, <http://epa.oszk.hu/01000/01031/00001/jpg/index.htm>.
- ² *Martinovics Ignác vizsgálati fogságában írt emlékirata a francia jakobinus párt titkos külpolitikai tervéről. Bécs, 1794. szeptember 8.* In: Benda–Elek, 1983:276.
- ³ Az univerzálé a felkelés legfontosabb jogszabálya volt, mai helyesírás szerinti átirata itt érhető el: <http://historia.org.pl/2009/10/27/universal-polaniecki-7-maja-1794-r/>.
- ⁴ *A magyarországi reformátorok titkos társaságának kátéja.* Benda–Elek, 1983:151.
- ⁵ 1805. évi VI. törvénycikk. Herczeg Csartorinszky Ádám magyar honfiúvá fogadtatik. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5021>.
- ⁶ 1808. évi VII. törvénycikk a katonai Ludovika-akadémiáról. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5066>.
- ⁷ Gróf Esterházy Johanna (1798–1880). <https://harppost.blogspot.hu/2016/10/grof-esterhazy-johanna-1798-1880.html>.
- ⁸ Állami zárszámadás, 1886. https://library.hungaricana.hu/hu/view/AllamiZarszamas_1886/?pg=127&layout=s.
- ⁹ Benyovszky születési adatait illetően régóta folyik a vita a történészek körében. Egyes vélemények szerint 1741. szeptember 20-án született. www.benyovszky.hu/eletrajz/.
- ¹⁰ *Gróf Benyovszky Móríc (aki talán hárfázott is...)*. <https://harppost.blogspot.hu/2016/12/grof-benyovszky-moric-aki-talan.html>.
- ¹¹ Jan Matejko *Kościuszko Raclawicénel* (1888) és *Az 1791. május 3-i alkotmány* (1891) című képein.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bardach, Juliusz – Leśnodorski, Bogusław – Pietrzak, Michał (2010): *Historia ustroju i prawa polskiego* [Lengyel állam- és jogtörténet]. LexisNexis.
- Benda Kálmán – Elek Judit (1983): *Vizsgálat Martinovics szászvári apát és társai ügyében.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Divéky Adorján (1915): *Az 1791. május 3-iki lengyel alkotmány.* *Magyar Figyelő*, 4. évf., 2. sz., 265–269.

- Griffiths, Ann (2005): *John Thomas. Pencerrdd Gwalia (1826–1913)*. www.adlaimusicpublishers.co.uk/pages/harpists/john_thomas.htm
- Hahner Péter (2010): *100 történelmi tévhit*. Animus Kiadó, Budapest.
- Hahner Péter (2012): A kora újkor története. Könyvismertetés. *Századok*, 146. évf., 6. sz., 1497–1501.
- Hüppe, Siegfried (1894): *A lengyel alkotmány története*. MTA, Budapest.
- Kapronczay Károly (1993): Adatok Közép-Kelet-Európa orvosképzésének átfarmálásához a 18–19. században. *Levéltári Szemle*, 43. évf., 3. sz., 3–13.
- Kosáry Domokos (1976): Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*, 19. évf., 4. sz., 675–720.
- Magyar Hírlap (2016): Lengyelország megveszi a Czartoryski-gyűjteményt. *Magyar Hírlap*, december 29., http://magyarhirlap.hu/cikk/75621/Lengyelorszag_megveszi_a_Czartoryskigyujtemenyt.
- Marczali Henrik (1916): Lengyelország. *Budapesti Szemle*, 165. kötet, 469. sz.
- Nizsalowszky Endre (1940): *Apponyi társadalompolitikája. Serlegbeszéd*. Budai Katolikus Kör, Budapest.
- Ring Éva (1977): A lengyel közoktatás reformja 1774–1793 között. *Magyar Pedagógia*, 77. évf., 3–4. sz., 435–444.
- Szokolay Katalin (2006): *Lengyelország története*. Balassi Kiadó, Budapest.